

VÝVOJ A ROZMIESTNENIE OBYVATEĽSTVA SLOVENSKA PO ROKU 1950

Miloš BAČÍK

Katolícka univerzita v Ružomberku

milos.bacik@ku.sk

ÚVOD

- cieľ - stručná analýza rozhodujúcich demografických procesov a činiteľov, ktoré vplývali na vývoj a rozmiestnenie obyvateľstva Slovenska
- použité metódy - historická, komparatívna, štatistická
- datová báza - evidencia pohybu obyvateľstva a jednotlivé cenzy
- východzia literatúra: Hromádka, J. (1943), Bašovský, O. (1964), Svetoň, J. - Vávra, Z. (1965), Hanzlík, J. (1974), Bašovský, O. - Hvoždárová E. - Povincová, E. (1983), Lukniš, M. (1987), Kučera, M. (1988), Vereš, P. (1991), Baran, V. (1997), Bačík (2010)
- vývoj obyvateľstva - celkom prehľadná postupnosť zmien, ku ktorým zákonite muselo dôjsť
- v historicko - demografickom kontexte sa spája s dvoma etapami:
 - r.1950 až 1989 - najväčší vzrast obyvateľstva v celej doterajšej histórii (prírastok **1 812 740 !** obyv.)
 - r.1990 až 2010 - výrazné oslabenie dynamiky rastu (prírastok **131 989 ?** obyv.)
- rozmiestnenie obyvateľstva - reflektuje jeho lokáciu v priestore, ktorá je podmienená dlhodobým vývojom osídlenia

VÝVOJ OBYVATEĽSTVA

- po rozsiahlom znárodnení kľúčového priemyslu, bánk a poisťovní sa populačná základňa transformovala sociálne a ekonomicky
- doznievajúcou vysokou úmrtnosťou, kompenzačným zostupom sobášnosti a značným zvýšením pôrodnosti došlo k dočasnej stabilizácii demografických procesov
- bolo odstránené “vykorisťovanie” a “nezamestnanosť”, plánovaním hospodárstva sa postupne vytvárali predpoklady trvalého ekonomického rastu a zabezpečenia sociálnych istôt obyvateľstva
- vytváral sa obecný dojem, že v týchto podmienkach sa bude stabilizovať populačný vývoj na trvale priaznivej úrovni - skutočnosť však bola omnoho zložitejšia (tab. 1)

Tab.1 Pohyb obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1951 - 2010

Priemer rokov v období	Stredný stav obyv. (v mil.)	Sobáše	Rozvody	Živo- narodení	Potraty	Zomretí	Dojčenská úmrtnosť'
		na 1000 obyv.					
1951 - 1955	3,610	8,9	0,46	27,6	2,0	10,0	66,8
1956 - 1960	3,894	8,2	0,54	24,0	4,9	8,5	35,2
1961 - 1965	4,282	7,2	0,56	20,1	7,1	7,8	26,7
1966 - 1970	4,479	7,5	0,67	17,7	7,8	8,6	25,3
1971 - 1975	4,645	8,9	1,05	19,7	7,6	9,4	24,2
1976 - 1980	4,889	8,8	1,25	20,3	7,9	9,8	21,9
1981 - 1985	5,090	7,8	1,38	18,0	8,5	10,1	17,6
1986 - 1990	5,248	7,3	1,61	15,8	10,7	10,1	13,6
1991 - 1995	5,324	5,8	1,57	13,3	8,5	9,9	11,7
1996 - 2000	5,390	5,1	1,74	10,7	5,0	9,7	8,9
2001 - 2005	5,379	4,8	1,98	9,7	3,9	9,7	7,1
2006 - 2010	5,406	4,9	2,30	10,6	3,4	9,9	6,0

Pramene:

Pohyb obyvateľstva v Československé socialistickej republike v roce 1987 (časť I.). FSU Praha, 1989.

Bilancia pohybu obyvateľstva Slovenskej republiky v r. 1993. ŠU SR Bratislava.

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 1997. ŠU SR Bratislava (Veda).

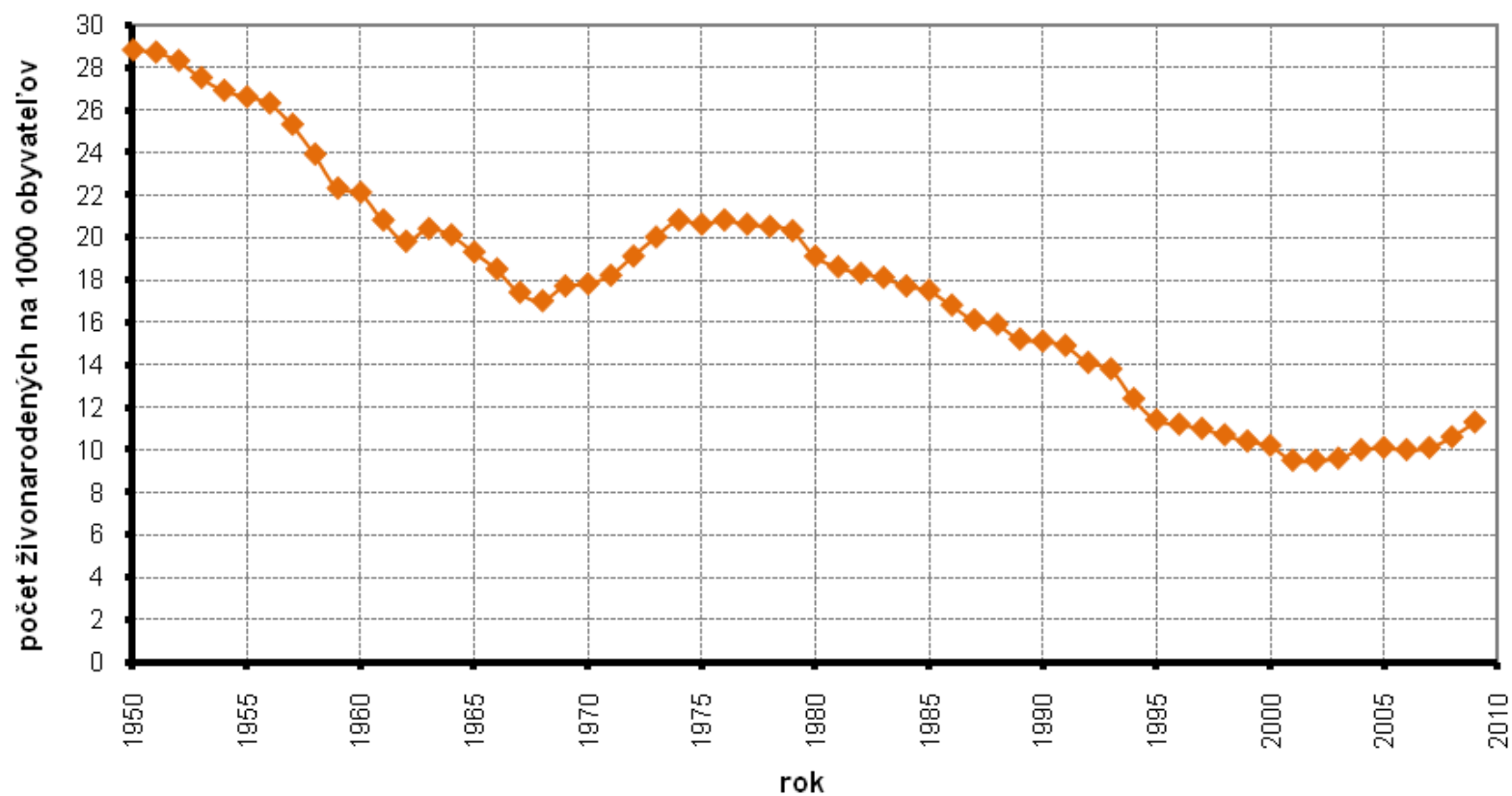
www.statistics.sk (cit. 4. 4. 2011)

PÔRODNOSŤ a PLODNOSŤ

- nepravidelnosť vývoja pôrodnosti súvisela so zmenami počtu žien v reprodukčnom veku
- bezprostredne po vojne mala pôrodnosť stúpajúcu tendenciu (v r. 1950 kulminovala na úrovni 28,8 ‰)
- do r.1968 môžeme sledovať takmer trvalý pokles
- v nasledujúcom desaťročí po prijatí komplexu pronatalitných opatrení bol evidentný dočasný vzrast a v období do r.1990 jej opätovný pokles
- následne došlo k prudkému zníženiu pôrodnosti (historické minimum v r. 2002 ; 50 841 živonarodených detí a úhrnná plodnosť 1,185)
- miery pôrodnosti, plodnosti a reprodukcie sa ustálili na nízkej úrovni (graf 1, tab. 2)

Graf 1

Hrubá miera živorodenosti v SR, 1950-2009

Tab. 2 Miery reprodukcie na Slovensku v období 1962 až 2009 (vybrané roky)

Miery reprodukcie	1962	1970	1980	1990	1995	2000	2005	2009
Hrubá miera reprodukcie	1,375	1,168	1,127	1,013	0,742	0,631	0,609	0,683
Čistá miera reprodukcie	1,324	1,125	1,098	0,993	0,73	0,623	0,601	0,676

Pramene:

Štatistická ročenka ČSSR 1972. FSU, ČSU a SŠU, Praha (SNTL) a Bratislava (ALFA).

Miery reprodukcie a plodnosti žien v SR - historický a regionálny pohľad. Štatistické informácie, Oblastná správa ŠU SR v Banskej Bystrici, 1994.

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 1997. ŠU SR Bratislava (Veda).

Bilancia pohybu obyvateľstva Slovenskej republiky v r. 1993. ŠU SR Bratislava.

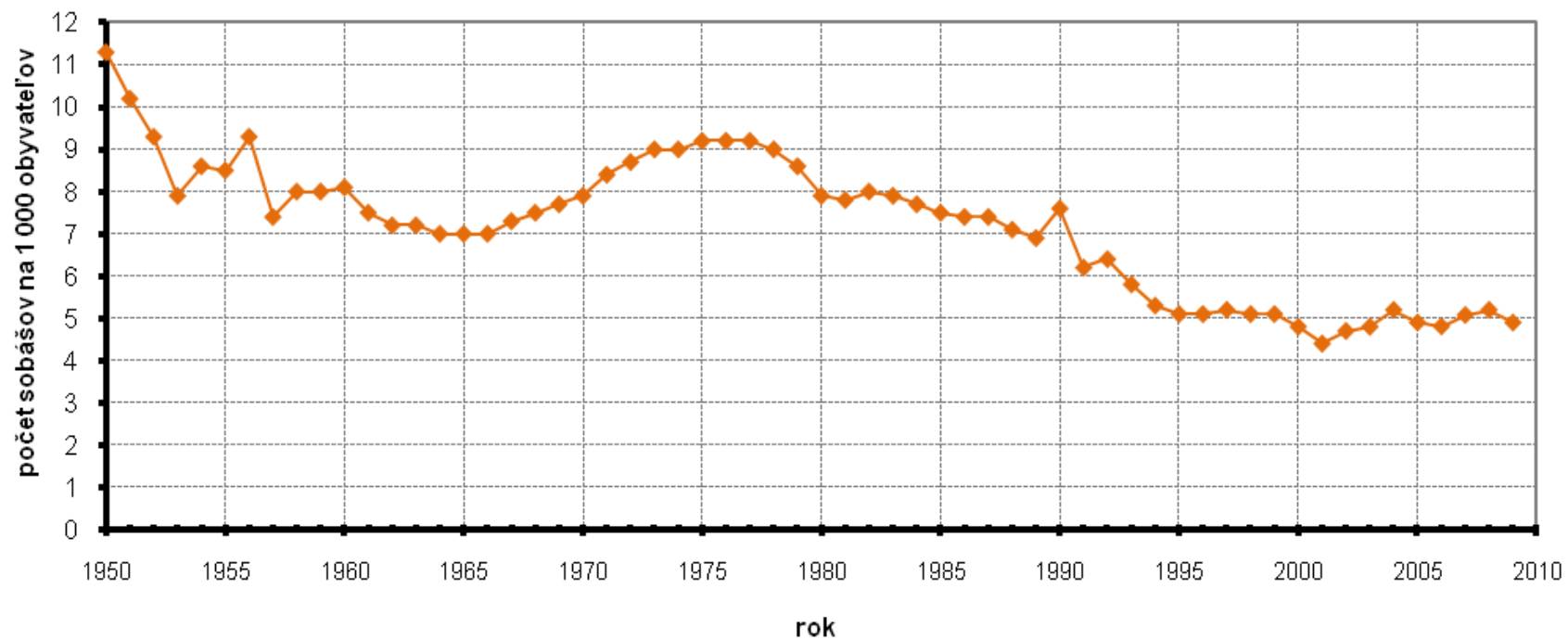
www.statistics.sk (cit. 25. 4. 2011)

SOBÁŠNOSŤ

- sobášnosť sa vyvíjala počas celého obdobia socializmu na pomerne priaznivej úrovni aj zásluhou opakovaných sobášov
- kolísanie absolútnych počtov sobášov i ukazovateľa obecnej sobášnosti, spôsobené nepravidelnosťami ročných počtov novomanželov malo nasledovný priebeh:
 - do r. 1966 hrubá miera sobášnosti klesala
 - v období 1966-1977 vzrástla o 2,2 ‰
 - v období 1977-1990 o 1,7 ‰ poklesla
- prvá polovica deväťdesiatych rokov bola obdobím intenzívneho znižovania sobášnosti (graf 2)
- r. 2001 - historicky najnižší počet sobášov (23 795)
- dochádza k odkladaniu sobášov do vyššieho veku, alebo ku kohabitáciám

Graf 2

Hrubá miera sobášnosti v SR, 1950 - 2009

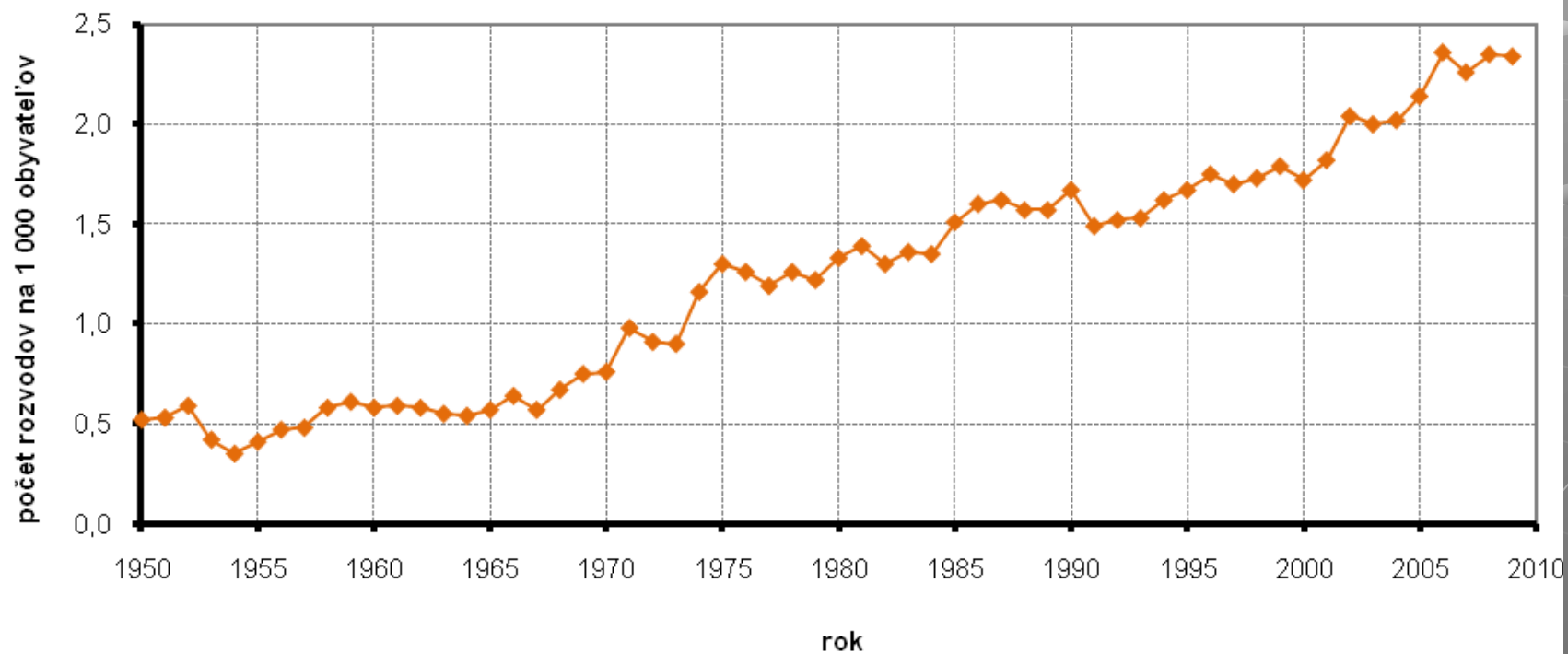

ROZVODOVOSŤ

- negatívnym rysom bol jej takmer kontinuálny rast (graf 3)
- maximálna intenzita rozvodovosti je trvale vo veku do 30 rokov a v období 3 až 5 rokov trvania manželstva
- rástol počet neúplných rodín (246 358 - cenzus 2001)

Graf 3

Hrubá miera rozvodovosti v SR, 1950 - 2009

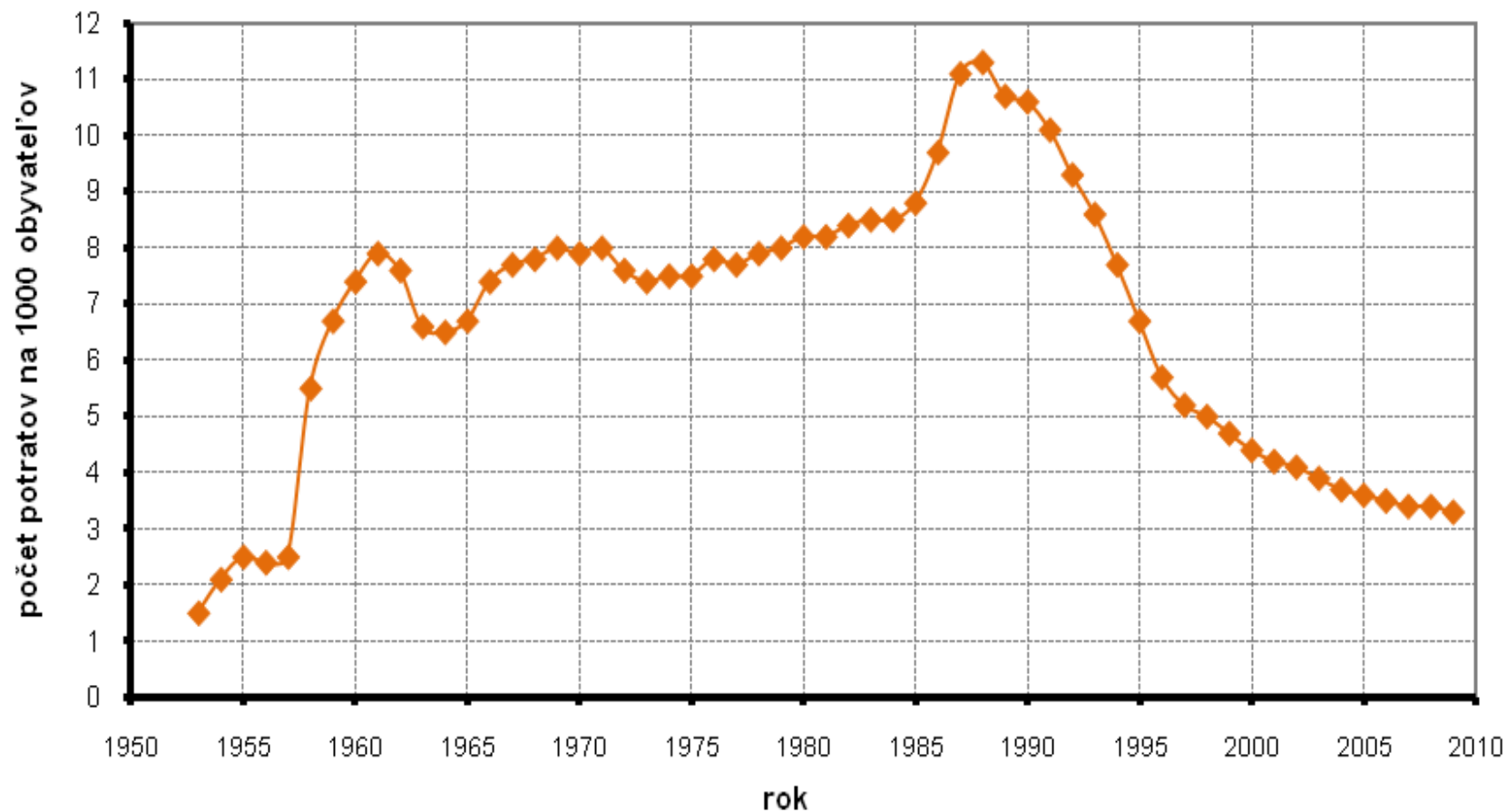
Prameň: www.statistics.sk (cit. 4. 4. 2011)

POTRATOVOSŤ

- patrila v socializme k populačným procesom, pre ktoré bolo podľa Vereša (1991) príznačné adjektívum „vysoká“
- liberálnejší zákon SNR o umelom prerušení tehotenstva odstránil posledné administratívne obmedzenie prístupu k interrupciám (interrupčné komisie)
- v r. 1988 sme zaznamenali na Slovensku historicky najvyšší počet potratov (59 352) a interrupcií (51 000)
- od r. 1990 je zrejmy úbytok umelých prerušení tehotenstva (graf 4)
- paradoxne s poklesom potratov na žiadosť dochádzalo k poklesu narodených detí
- príčiny treba hľadať v masovom rozšírení antikoncepcie a oslabení vôle k rodičovstvu

Graf 4

Hrubá miera potratovosti v SR, 1953-2009

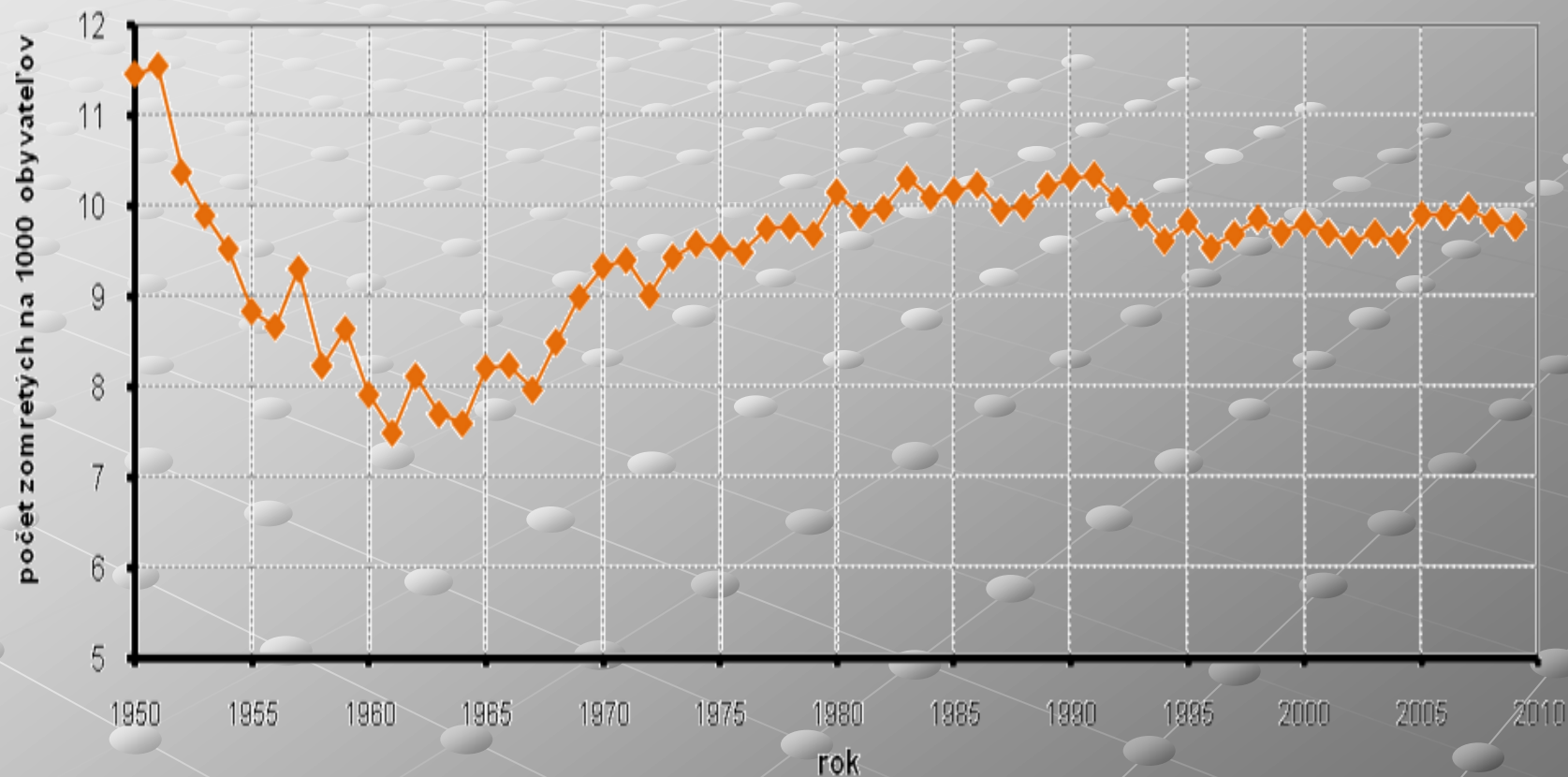

ÚMRTNOST'

- do r. 1961 priaznivo klesala úmrtnosť hodnotená na báze jej hrubej miery, ale predovšetkým strednej dĺžky života (graf 5)
- v päťdesiatych rokoch sa znížila na veľmi dobrú a v medzinárodnom meradle porovnateľnú úroveň dojčenská úmrtnosť
- od doby výraznejšieho poklesu dojčenskej úmrtnosti sa stredná dĺžka života predlžovala veľmi pomaly (v r. 1987 bol e_x^0 podľa skrátených úmrtnostných tabuliek u mužov 67,2 r. a u žien 75,1 r.)
- neprimerane vysoká špecifická úmrtnosť mužov
- vysoká úmrtnosť hlavne na srdcovocievne choroby (podiel viac než polovice zomrelých), na novotvary a vonkajšie príčiny smrti

Graf 5

Hrubá miera úmrtnosti v Slovenskej republike, 1950-2009

Prameň: www.statistics.sk (cit. 4. 4. 2011)

- pod vplyvom kolísania pôrodnosti a úmrtnosti sa menili a najmä od začiatku osemdesiatych rokov sa znižovali prirodzené prírastky obyvateľstva
- počas celého povojnového obdobia s výnimkou r. 1954 bol prírastok vnútorným sťahovaním v rámci Československa záporný
- to však nemalo podstatnejší vplyv na dynamiku celkového rastu obyvateľstva, ktorá bola spomalená práve od spomínaného desaťročia (tab. 3)

Tab.3 Prírastok (úbytok) obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1951 - 2010

Priemer	Prírastok (úbytok)		
rokov	Prirodzený	Sťahovaním	Celkový
v období	na 1000 obyv.		
1951 - 1955	17,6	- 2,6	15,0
1956 - 1960	15,4	- 1,9	13,5
1961 - 1965	12,3	- 1,8	10,5
1966 - 1970	9,1	- 1,1	8,0
1971 - 1975	10,4	- 1,1	9,4
1976 - 1980	10,5	- 0,6	9,9
1981 - 1985	8,0	- 0,8	7,2
1986 - 1990	5,7	- 0,6	5,1
1991 - 1995	3,4	0,3	3,7
1996 - 2000	1,0	0,3	1,3
2001 - 2005	0,0	0,4	0,4
2006 - 2010	0,7	0,9	1,6

Pramene:

Pohyb obyvateľstva v Československej socialistickej republike v roce 1987 (časť I.). FSU Praha, 1989.

Bilancia pohybu obyvateľstva Slovenskej republiky v r. 1993. ŠU SR Bratislava.

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 1997. ŠU SR Bratislava (Veda).

www.statistics.sk (cit. 4. 4. 2011)

ROZMIESTNENIE OBYVATEĽSTVA

- pri rozmiestnení obyvateľstva (do značnej miery je determinované aj rozložením sídiel) venujeme pozornosť najmä tým činiteľom, ktoré podstatne ovplyvňujú stupeň nasýtenia čiže hustotu daného teritória z pohľadu skúmaného objektu
- rozmiestnenie obyvateľstva Slovenska - výrazne nerovnomerné (tab. 4)
- pozadie tejto premenlivosti môžeme hľadať v rozložení sídiel, vo vývoji osídlenia a vertikálnej diferencovanosti územia (obr. 1)
- Slovensko ako krajina rôznych typov prírodných komplexov má diferencované podmienky pre koncentráciu obyvateľstva:
 - nížiny → hlavná sídelná báza
 - kotliny → najhustejšie zaľudnené
 - pohoria → málo zaľudnené (tab. 5)
- najväčšie premeny v ľudnatosti Slovenska sa viažu na obdobie po r. 1950 - došlo k výraznej reštruktúracii osídlenia krajiny vrátane osídlenia miest (z pôvodne dedinského a agrárneho sa začal postupne meniť na mestský a industriálny)

Tab. 4 Počet obyvateľov a hustota zaľudnenia na Slovensku vo vybraných rokoch cenzov

Rok	1950	1961	1970	1980	1991	2001	2010
Počet obyvateľov (v tis.)	3 442	4 174	4 537	4 991	5 274	5 379	5 435
Hustota zaľudnenia ¹⁾	70,2	85,1	92,5	101,8	107,6	109,7	110,8

¹⁾ prepočet k rozlohe štátu k 1. 1. 2010 (49 037,2 km²)

Pramene:

Úrad geodézie, kartografie a katastra SR, Bratislava.

Štatistická ročenka o pôdnom fonde v SR k 1. 1. 2010. ŠÚ SR Bratislava.

Tab. 5 Podiel obyvateľstva a hustota zaľudnenia v základných krajinných typoch (vybrané roky cenzov)

Rok	1950		1970		2001	
Ukazovateľ	%	hustota	%	hustota	%	hustota
Nížiny	44,7	110,9	42,9	140,3	41,7	161,6
Kotliny	30,4	129,3	33,6	188,4	35,6	236,8
Pohoria	24,9	31,7	23,5	39,4	22,7	45,1

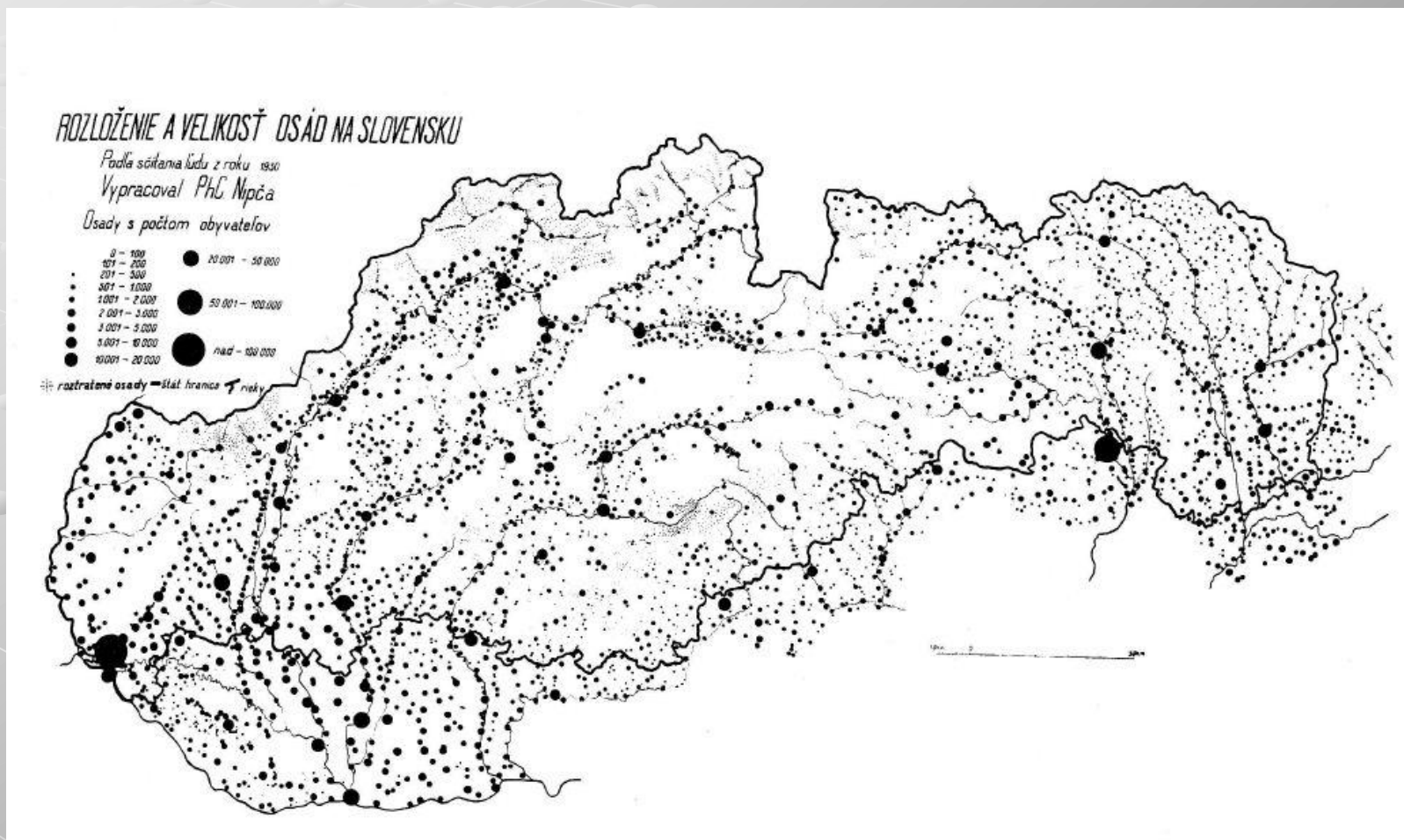
¹⁾ prepočet k rozlohe štátu k 1. 1. 2010 (49 037,2 km²) a výsledkom cenzu v r. 2001

Pramene:

Úrad geodézie, kartografie a katastra SR, Bratislava.

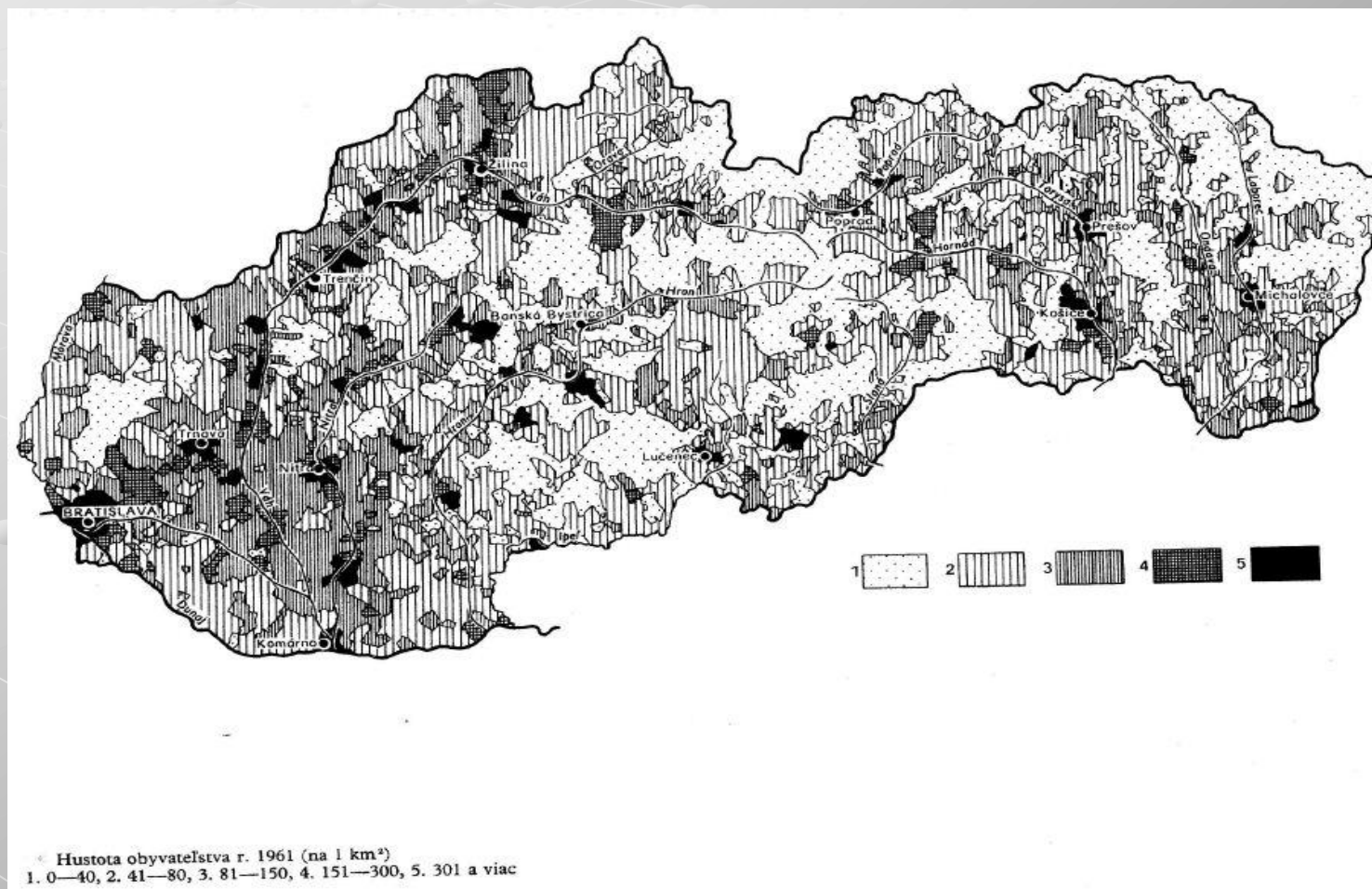
Sčítanie obyvateľstva, domov a bytov 2001. ŠÚ SR, Bratislava.

Obr. 1 Rozloženie a veľkosť osád na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1930

- pôvodný obraz osídlenia po vojne silne zmenila nová aktivita - priemysel, ktorého lokalizačné faktory sú determinované hlavne socioekonomickými faktormi (Bašovský, Hvoždárová, Povincová 1983)
- na kartograme hustoty zaľudnenia v r. 1961 (obr. 2) je zakreslená silná koncentrácia obyvateľstva v priemyselňujúcich sa centrách
- gro populačného prírastku sa spája s obdobím socializmu, kedy sa tento rozložil do nížin a kotlín, stojacich v strede záujmu centrálne plánovanej ekonomiky a strediskovej sústavy osídlenia (uznesenie vlády SSR č. 1/1972 k Zásadám pre realizáciu dlhodobého vývoja osídlenia)
- v období 1970 - 1985 vzrástli všetky mestá t.j. sídla obvodného významu a tie sídla miestneho významu, ktoré mali štatút mesta o 859 tis. obyvateľov a ich podiel predstavoval 54 % z počtu obyvateľstva Slovenska
- dva významné póly urbanizácie - Bratislava a Košice sa na celkovom prírastku miest podieľali v rozsahu 20 %
- tretí pól urbanizácie - Banská Bystrica, mal v období 1980 až 1990 migračný prírastok takmer na úrovni Košíc (tab. 6)

Obr. 2 Hustota obyvateľstva na Slovensku v roku 1961

Tab. 6 Absolutné prírastky (úbytky) obyvateľstva migráciou v Bratislave, Košiciach, Banskej Bystrici a okresoch, ležiacich v ich bezprostrednom zázemí (vybrané roky v období 1980 - 1990)

Mesto	Rok			Spolu
	1980	1985	1990	
okres	1980	1985	1990	1980 - 1990
Bratislava	4 726	5 415	2 597	44 141
Bratislava - vidiek	- 416	- 775	214	- 4 085
Košice	2 388	1 665	982	15 887
Košice - vidiek	- 1 067	- 934	- 589	- 9 435
Banská Bystrica	1 153	1 691	497	15 503
Banská Bystrica	541	824	236	7 190

Pramene:

Stav a pohyb obyvateľstva v ČSSR, ČSR a SSR. Statistické informácie, FSU, ČSU a SŠÚ. Praha (PVT).

Bilancia pohybu obyvateľstva v krajocho a okresoch SSR. Slovenská štatistika, SŠÚ Bratislava.

- kostru osídlenia a priestorovej koncentrácie obyvateľstva tvorili metropolitné regióny najmä Bratislavský, Košický a Pohronský
- ich jadrami boli hospodársko - sídelné aglomerácie Bratislavy, Košíc a Banskej Bystrice, ktoré stáli v centre záujmu politických orgánov, čo sa prejavilo na ich búrlivom rozvoji (Projekt urbanizácie; Konceptia urbanizácie; ambiciózny projekt súmestia Banská Bystrica - Zvolen)
- v ére socializmu sa Banská Bystrica stala najrýchlejšie rastúcim mestom (tab. 7)
- sídelná štruktúra podľa cenzu 1991:
 - » dve veľkomestá (bez veľkostnej kategórie 100 až 200 tis.)
 - » ďalších 70 miest malo viac ako 10 tis. obyv.
 - » v mestách žilo 49,5 % obyvateľstva Slovenska
 - » takmer 69 % všetkých obcí boli malé, v ktorých počet obyvateľov nepresiahol 1 tis.
- po predchádzajúcich desaťročiach najdynamickejšieho rastu miest prišlo obdobie ich stagnácie resp. poklesu

Tab. 7 Počet obyvateľov desiatich najväčších miest Slovenska¹⁾ rokoch 1950, 1985 a 2010

Mesto v poradí:	Rok			Index vývinu	
	1950 ²⁾	1985	2010	1985/1950 ³⁾	2010/1985 ⁴⁾
1. Bratislava	192 896	417 088	432 801	216,2	103,8
2. Košice	62 821	222 006	233 886	353,4	105,4
3. Prešov	22 843	82 336	90 835	360,4	110,3
4. Žilina	22 856	91 236	85 129	399,2	93,3
5. Nitra	22 203	85 129	83 444	383,4	98,0
6. Banská Bystrica	13 605	78 321	79 819	575,7	101,9
7. Trnava	26 078	69 873	67 368	267,9	96,4
8. Martin	14 711	62 179	57 987	422,7	93,3
9. Trenčín	16 235	54 901	56 403	338,2	102,7
10. Poprad	10 259	47 066	54 271	458,8	115,3

¹⁾ podľa poradia v r. 2010

²⁾ podľa administratívneho stavu k 1. 1. 1959

³⁾ r. 1950 = 100

⁴⁾ r. 1985 = 100

Pramene:

Štatistická ročenka Slovenska 1959. Slovenský štatistický úrad, Bratislava (ŠEVT).

Stav a pohyb obyvateľstva ČSSR, ČSR a SSR v roce 1986 (předběžné výsledky). Statistické informace, ročník 1987. FSU, ČSU a SŠU. Praha (PVT).

www.statistics.sk (cit. 26. 4. 2011)

- na začiatku tohto storočia nedošlo k podstatnejšej zmene v štruktúre osídlenia a tento stav pretrváva do súčasnosti
- geografické rozmiestnenie obyvateľstva má dva aspekty - extenzívny a intenzívny:
 1. rozloženie sídiel (mestského a vidieckeho charakteru) s diferencovanou vzdialenosťou navzájom
 2. rozdiely v populačnej veľkosti týchto sídiel, z ktorej vzniká rôzna hospodárska príťažlivosť, podmieňujúca ich rast, stagnáciu alebo úpadok
- z pohľadu napr. makroregiónov resp. oblastí (NUTS II):
 - Východné Slovensko koncentruje obyvateľov v najmenších mestách
 - na Strednom a Západnom Slovensku absentuje veľkomesto
 - Západné Slovensko sústreďuje takmer 50 % obyv. stredne veľkých miest
 - Bratislavská oblasť je bez mesta vo veľkostnej kategórii 50 - 100 tis. obyv. (tab. 8)

Tab. 8 Počet obyvateľov mestských sídiel v regiónoch NUTS II podľa veľkostných kategórií (cenzus 2001)

NUTS II	do 5 tis.		5 - 20 tis.		20 - 50 tis.		50 - 100 tis.		100 tis. a viac	
Bratislavský kraj	4 614	5,6 ¹⁾	49 045	6,0	21 082	2,5	-	-	428 672	64,5
Západné Slov.	17 144	21,0	280 642	34,4	404 708	47,6	268 522	41,6	-	-
Stredné Slov.	17 780	21,7	291 277	35,7	210 207	24,7	228 589	35,4	-	-
Východné Slov.	42 297	51,7	195 319	23,9	214 197	25,2	148 943	23,0	236 093	35,5
Slovenská repub.	81 835	100	816 283	100	850 194	100	646 054	100	664 765	100

¹⁾ údaje v %

Prameň vstupných údajov:

Štatistický úrad SR. 2003. *Štatistický lexikón obcí Slovenskej republiky 2002*. Bratislava (Perfekt).

ZÁVER

- účelom príspevku bolo podať stručný obraz o vývoji a rozmiestnení obyvateľstva na Slovensku po r. 1950
- obidva procesy sa javia ako celkom prehľadnou postupnosťou zmien, v kontexte celospoločenského vývoja, ku ktorým muselo zákonite dôjsť
- vo vývoji obyvateľstva bol evidentný posun v zlepšovaní úmrtnostných pomerov (dojčenská úmrtnosť), na druhej strane klesajúca pôrodnosť a plodnosť ovplyvnila jeho celkový rast
- presuny obyvateľstva z vidieka do miest nadobudli v socializme doposiaľ nepoznaných rozmerov
- po predchádzajúcich desaťročiach najdynamickejšieho rastu miest prišlo po r. 1989 obdobie ich stagnácie resp. poklesu a tento stav pretrváva do súčasnosti

